

РІДКІСНІ ТА ЗНИКАЮЧІ ВИДИ ФЛОРИ УКРАЇНИ І СУМІЖНИХ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В ІСТОРИЧНІЙ КОЛЕКЦІЇ ОДЕСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ ПЕДАГОГІЧНИХ КУРСІВ ГЕРБАРІЮ MSUD

С. Коваленко, О. Бондаренко, Т. Васильєва, В. Немерцалов

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Шампанський пров., 2, Одеса 65058, Україна
e-mail: tvas@ukr.net

Історична колекція Одеських Вищих Жіночих Педагогічних Курсів (ОВЖПК) є частиною Гербарію Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (MSUD). Проаналізовано 1029 гербарних аркушів зборів з території сучасної України, включаючи Крим, із деяких районів нинішніх територій Республіки Молдова, Республіки Білорусь, Польщі. Серед тих, хто гербаризував рідкісні та зникаючі рослини, – Й.К. Пачоський, П.С. Шестериков та ін.

До списку рідкісних і зникаючих видів рослин включено 57 видів із 48 родів і 28 родин. Найчисленнішими серед них є роди *Stipa*, *Carex* (по три види), *Dianthus*, *Linum*, *Elatine*, *Hypericum* (по два види). Найбільше видів відмічено для Переліку рідкісних і зникаючих рослин Одещини (27 видів), Червоної книги Польщі (23 види) та Червоної книги України (15 видів). Серед видів, які представлено у кількох списках, відмітимо *Trapa natans* L., *Salvinia natans* L., *Gladiolus imbricatus* L. *Aldrovanda vesiculosa* L., *Gymnospermium odessanum* (DC.) Takht., *Astrodaucus littoralis* (M.Bieb.) Drude, *Ranunculus illyricus* L., *Listera ovata* R.Br., *Dianthus hypanicus* Andr.

Ключові слова: флора України, рідкісні та зникаючі види рослин, червоні книги, історична колекція, Гербарій MSUD

Характерною рисою гербаріїв є представленість у них певних видів рослин, зібраних у різні проміжки часу. Аналізувати розповсюдження цих видів рослин і робити доказові висновки щодо їхнього місцезнаходження можливо тільки завдяки аналізу зборів попередніх дослідників на конкретних територіях. Тому необхідним елементом роботи є аналіз історичних гербаріїв. Історична колекція Одеських Вищих Жіночих Педагогічних Курсів (ОВЖПК) є невід'ємною частиною Гербарію Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (MSUD, ОНУ), який отримав статус «національного надбання» у 2004 р. Попередник ОНУ – Новоросійський університет, заснований в Одесі 1865 року, був сьомим у тодішній Російській імперії, де було відкрито курси, на яких навчалися жінки різного походження та віросповідання [1].

У колекції ОВЖПК представлено збори як курсисток і випускниць курсів, так і викладачів і співробітників кафедри ботаніки, а також студентів, які тоді навчалися там. Крім того, складовими колекції є гербарні збори Й.К. Пачоського й отримані за обміном матеріали з гербаріїв Імператорського Санкт-Петербурзького Товариства Природодослідників і Museum Botanicum Academiae Scientiarum Petropolitanae. У ній представлено збори як із території сучасної України, включаючи Крим, так і з деяких районів нинішніх територій Республіки Молдова, Республіки Білорусь, Польщі, Кавказу та Закавказзя, Центральної Росії, Сибіру й Далекого Сходу [4].

Метою нашої роботи був аналіз колекції ОВЖПК, виявлення в ній рідкісних і зникаючих видів, зібраних на території сучасної України та прилеглих країн (Молдови, Білорусі, Польщі) й аналіз їхнього статусу згідно з міжнародними природоохоронними документами (МСОП, Бернської конвенції, CITES), Червоної книги України (ЧКУ) [5], Червоної книги

Республіки Білорусь (ЧКБ) [2], Червоної книги Республіки Молдова (ЧКМ) [7], Польської Червоної книги рослин (ЧКП) [8], Червоної книги Чорного моря (ЧКЧМ) [6], Списку рідкісних і зникаючих видів Одеської області (ЧСОО) [3]. Ставилися також завдання проаналізувати місця збору та виявити колекторів цієї групи рослин. У характеристиці видів використано критерії рідкісності, вказані у згаданих документах [2, 3, 5-8].

Результати досліджень

Гербарна колекція ОВЖПК складена на основі зборів 123 дослідників. Серед тих, хто гербаризував рідкісні та зникаючі види рослин, слід згадати збори Й.К. Пачоського (рис. 1, 2), П.С. Шестерикова (рис. 3) та багатьох інших.

Збори проводили у Криму, тодішніх Бессарабській губернії (Акерманський та Ізмаїльський повіти), Херсонській, Таврійській губерніях (Асканія-Нова, Скадовськ, Алешки), Полтавській губернії (Кременчук), Єлисаветградському повіті, Катеринославській, Чернігівській губерніях, в Одесі, на Куяльницькому, Хаджибейському та Сухому лиманах з кінця XIX до першої чверті XX ст. Всього проаналізовано 1029 гербарних аркушів. Рідкісні та зникаючі види рослин представлено у таблиці.

Перелік рідкісних і зникаючих видів флори України в історичній колекції ОВЖПК

Назва виду		ЧСОО	ЄЧС	ЧКУ	ЧКЧМ	ЧКМ	ЧКБ	ЧКП	МЧС*
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	Apiaceae								
1	<i>Astrodaucus littoralis</i> (M.Bieb.) Drude	зник.		враз.	VU				
2	<i>Eryngium maritimum</i> L.	нед. в.			EN				
3	<i>Ferula orientalis</i> Fisch. ex Spreng	нед. в.							БК
4	<i>Palimbia salsa</i> Bess.	враз.		враз.					
II	Asteraceae								
5	<i>Aster amellus</i> L.						VU	+	
6	<i>Cirsium canum</i> M.Bieb						CR		
7	<i>Helichrysum arenarium</i> L.	нед. в.							
8	<i>Inula germanica</i> L.							br	
9	<i>Scorzonera purpurea</i> L.						EN	+	
10	<i>Senecio macrophyllus</i> MB.							nw	
III	Berberidaceae								
11	<i>Leontice altaica</i> Pall. (<i>Gymnospermium odessanum</i> (DC.) Takht.)	враз.	враз.			CR			МСОП
IV	Boraginaceae								
12	<i>Lithospermum purpureo-caeruleum</i> L.							br	
13	<i>Heliotropium intermedium</i> Andr.	нед. в.	I						
V	Campanulaceae								
14	<i>Campanula glomerata</i> L.	нед. в.							
VI	Caryophyllaceae								
15	<i>Dianthus hypanicus</i> Andr.	враз.		враз.					БК
16	<i>D. polymorphus</i> M.Bieb (<i>D. bessarabicus</i> Klok.)	зник.	R	зник.		CR			
VII	Clusiaceae								
17	<i>Hypericum elegans</i> Steph.							z	
18	<i>H. hirsutum</i> L.						EN		
VIII	Cyperaceae								
19	<i>Carex extensa</i> Good.							w	
20	<i>C. limosa</i> L.							nr	+
21	<i>C. stenophylla</i> Wahlenb.						CR	nw	
22	<i>Cyperus flavescens</i> L.							nw	
23	<i>Shoenus nigricans</i> L.							nw	
IX	Droseraceae								
24	<i>Aldrovanda vesiculosa</i> L.	зник.	рідк.			+	EN	g	БК
X	Elatinaceae								
25	<i>Elatine alsinastrum</i> L.							nw	
26	<i>E. hydropiper</i> L.						EN	nw	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
XI		Fabaceae							
27	<i>Genista scythica</i> Pacz.	нед. в.	неоц.						
28	<i>Hedysarum grandiflorum</i> Pall.	нед. в.							
29	<i>Vicia pisiformis</i> L.						CR		
XII		Ginkgoaceae							
30	<i>Ginkgo biloba</i> L.	екзот							
XIII		Iridaceae							
31	<i>Gladiolus imbricatus</i> L.	враз.	враз.			CR	NT	+	
32	<i>Iris pumila</i> L.	нед. в.							
XIV		Lamiaceae							
34	<i>Salvia pratensis</i> L.						NT		
XV		Liliaceae							
35	<i>Colchicum ancyrense</i> B.L.Burt.	враз.							
36	<i>Fritillaria ruthenica</i> Wikstr.	враз.	враз.						
37	<i>Tulipa Schrenkii</i> Regel.	враз.	враз.						
XVI		Linaceae							
38	<i>Linum austriacum</i> L.							nw	
39	<i>L. flavum</i> L.	нед. в.						bz	
XVII		Lythraceae							
40	<i>Lythrum hissupifolia</i> L.								
XVIII		Ophioglossaceae							
41	<i>Ophioglossum vulgatum</i> L.	нед. в.				CR			
XIX		Orchidaceae							
42	<i>Listera ovata</i> R.Br.		враз.				NT		CITES
43	<i>Orchis laxiflora</i> Lam.		рідк.						
XXI		Poaceae							
45	<i>Plantago maritima</i> L.							kz	
46	<i>Stipa capillata</i> L.	неоц.							
47	<i>S. lessingiana</i> Trin.	зник.	враз.						
48	<i>S.pennata</i> L.	враз.	враз.						
XXII		Polygonaceae							
49	<i>Rumex ucrainicus</i> Fish.	враз.	V						
XXIII		Ranunculaceae							
50	<i>Clematis recta</i> L.						EN		
51	<i>Ranunculus illyricus</i> L.						+	kz	
XXIV		Rosaceae							
52	<i>Potentilla astrachanica</i> Jacq.					EN			
53	<i>Prunus chamaecerasus</i> Jacq.							nz	
XXV		Salviniaceae							
54	<i>Salvinia natans</i> L.	рідк.	неоц.	LR		EN			БК
XXVI		Scrophulariaceae							
55	<i>Linaria odora</i> Chav.*							nz	
XXVII		Trapaceae							
56	<i>Trapa natans</i> L.	рідк.	неоц.	VU			+	kz	БК
XXVIII		Valerianaceae							
57	<i>Valeriana tuberosa</i> L.					+			

Примітки: ЧСОО – Список рідкісних рослин Одеської області; ЄЧС – Європейський Червоний список; ЧКУ – Червона книга України; ЧКЧМ – Червона книга Чорного моря; ЧКМ – Червона книга Республіки Молдови; ЧКБ – Червона книга Республіки Білорусь; ЧКП – Польська Червона книга рослин; МЧС – Міжнародні Червоні списки: Бернська конвенція (БК), МСОП, CITES.

Таким чином, у списку представлено 55 видів із 48 родів і 28 родин. Найкрупнішими є роди *Stipa*, *Carex* (по три види), *Dianthus*; *Linum*; *Elatine*; *Hypericum* (по два види). Кількість видів, представлених згідно з червоними списками різного рівня, показано на рис. 1.

З рис. 1 видно, що найбільше видів відмічено для Переліку рідкісних і зникаючих рослин Одещини (27 видів), Червоної книги Польщі (23 види) та Червоної книги України (15 видів). Лише у ЧСОО охороняється *Iris pumila* L., *Campanula glomerata* L.; у ЧКМ – *Dianthus polymorphus* M.Bieb., у ЧКБ – *Cirsium canum* M.Bieb., *Hypericum elegans* Steph., *Vicia*

pisiformis L., *Salvia pratensis* L., у ЧКП – *Inula germanica* L., *Heliotropium intermedium* Andr., *Lithospermum purpureo-coeruleum* L., *Carex extensa* Good., *C. limosa* L., *Cyperus flavescens* L., *Shoenus nigricans* L., *Elatine alsinastrum* L., *Linum austriacum* L., *Plantago maritima* L., *Prunus chamaecerasus* Jacq., *Linaria odora* Chav. (у Червоній книзі Польщі до видів, що охороняються, належить *Linaria odora* (M. Bieb.) Fischer).

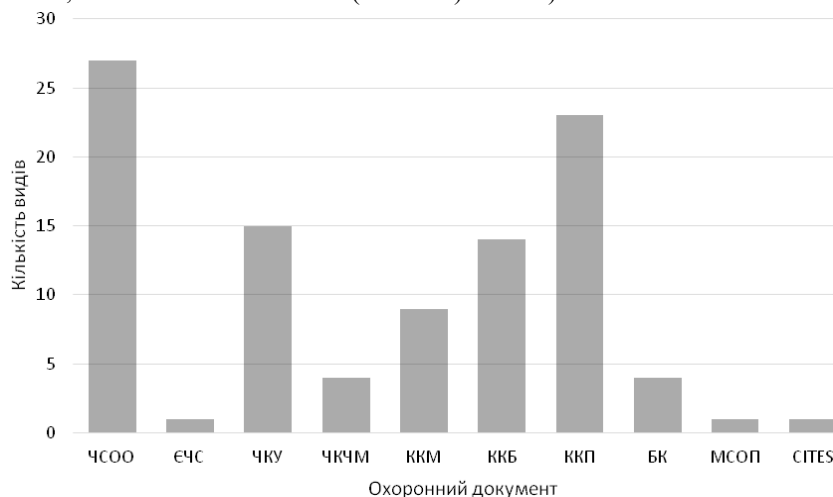

Рис. 1. Кількість видів рослин колекції ВЖПК, занесених до різних «Червоних списків»

Серед видів, представлених у кількох списках, відмітимо *Trapa natans* L. (ЧСОО, ЧКУ, ЧКЧМ, ККБ, ЧКП, БК), *Salvinia natans* L. (ЧСОО, ЧКУ, ЧКЧМ, БК), *Gladiolus imbricatus* L. *Aldrovanda vesiculosa* L. (ЧСОО, ЧКУ, ЧКМ, ККБ, ЧКП), *Gymnospermium odessanum* (DC.) Takht. (ЧСОО, ЄЧС, ЧКМ, МСОП), *Astrodaucus littoralis* (M.Bieb.) Drude (ЧСОО, ЧКУ, ЧКЧМ), *Ranunculus illyricus* L. (ЧКМ, ККБ, ЧКП), *Listera ovata* R.Br. (ЧКУ, ККБ, CITES), *Dianthus hypanicus* Andr. (ЧСОО, ЧКУ, БК).

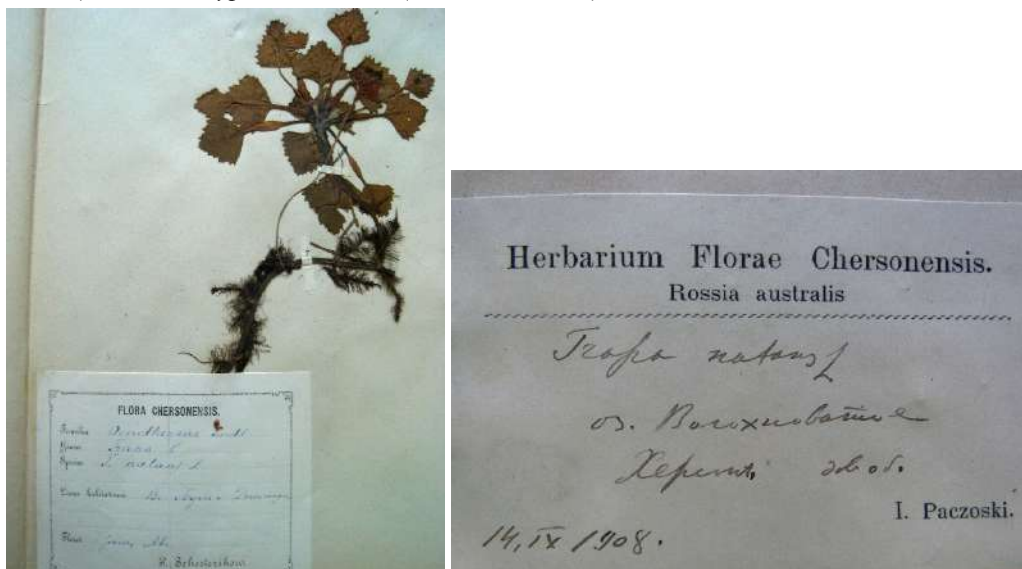
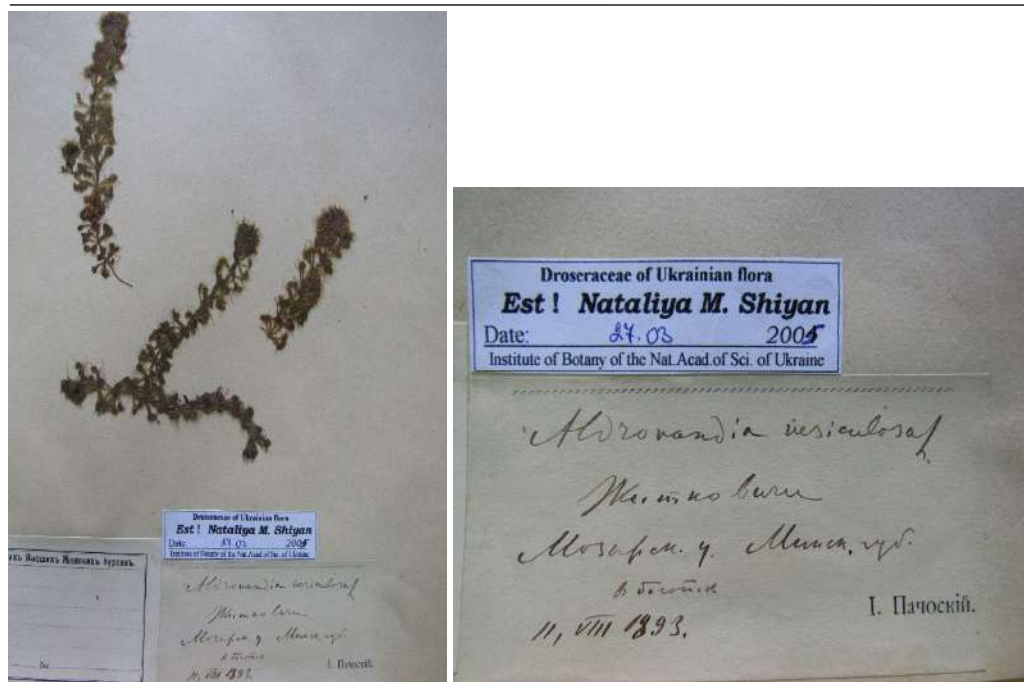

Рис. 2. Гербарний аркуш з етикеткою П.С. Шестерікова зборів *Trapa natans* і збільшена етикетка з гербарного аркуша Й.К. Пачоського

Рис. 3. Гербарний аркуш зборів *Aldrovanda vesiculosa*. Збільшена етикетка Й.К. ПачоськогоРис. 4. Гербарний аркуш зборів *Gymnospermium odessanum* (*Leontice altaica* L.) та збільшена етикетка П.С. Шестерікова

Таким чином, розглянутий гербарій репрезентує перелік рідкісних і зникаючих рослин, представлений зборами ботаніків минулого, що дає змогу проаналізувати гербарні матеріали, вести моніторингові дослідження, мати підставу шукати наявність видів у тих місцезростаннях, де їх збирали в минулому.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коваленко С.Г., Бондаренко О.Ю., Немерцалов В.В., Васильєва Т.В. Вищі жіночі курси в Одесі та їх роль у розвитку ботанічних знань // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (24-25 листопада 2017 р., м. Дніпро) Ч. II / наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. 354 с.
2. Красная книга Республики Беларусь: редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды дикорастущих растений. Мн.: «Беларуская Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 2015. 448 с.
3. Офіційні переліки регіонально рідкісних рослин адміністративних територій України: довідкове видання / укл.: д-р. біол. наук, проф. Т.Л. Андрієнко, канд. біол. наук М.М. Перегрим. К.: Альтерпрес, 2012. С. 76-92.
4. Скарби гербарію ОНУ (MSUD). Гербарна колекція Й.К. Пачоського. Ч. II // Коваленко С.Г., Бондаренко О.Ю., Васильєва Т.В., Немерцалов В.В. Одеса: Освіта України, 2016. 80 с.
5. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. К.: Глобалконсалтинг, 2009. 900 с.
6. Black Sea Red Data Book. New York, 1999. 413 p. <http://www.grid.unep.ch/bsein/redbook/index.htm>
7. Cartea Rosie a Republicii Moldova (The Red Book of the Republic of Moldova). Stiinta, 2015. 492 p.
8. Polska czerwona księga roślin. Kraków, 2001. 664 p.

**RARE AND THREATENED PLANT SPECIES OF UKRAINE AND ADJACENT
EUROPEAN COUNTRIES IN HISTORICAL COLLECTION OF ODESSA
MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY' HERBARIUM (MSUD)**

S. Kovalenko, O. Bondarenko, T. Vasylyeva, V. Nemertsalov

*Odesa Mechnikov National University
2, Dvoryanska St., Odesa 65082, Ukraine
e-mail: tvas@ukr.net*

Odesa High Pedagogical Courses (OHPC) were created in Novorossian (now Odesa Mechnikov National) University at the beginning of XX century for women, who wanted to get education. The herbarium, which now is the part of MSUD, was made as by students and graduated students of Courses and University, lecturers and workers of the University. There are also materials, which were received in change from National Museum of Petersburg. The herbarium contains collection of 123 collectors, between them are J.K. Paczosky, P.S. Shesterikov and others.

The aim of our work was analysis of OHPC' collections for revealing rare and disappeared species, which were gathered on the territory of modern Ukraine, including Crimea, and adjacent European countries: Republic Moldova, Republic Belarus, Poland. Status of those species was analyzed according to data of International Union for Conservation of Nature, CITIES, Red Books of Ukraine, Belarus, Moldova, Black Sea Shore, Polska Czerwona Księga Roslin, List of rare and disappeared species of Odesa region. 1029 herbarium sheets was analyzed.

We found 57 rare and threatened plant species from 48 genera and 28 families. The biggest are genus *Stipa*, *Carex* (3 species), *Dianthus*; *Linum*; *Elatine*; *Hypericum* (2 species). The largest number of species is listed as rare and threatened plants of Odesa (27

species), Red Book of Poland (23 species) and Red Book of Ukraine (15 species). Between species, which are included in CITIES, we indicated *Listera ovata* R.Br. and in IUMP – *Gymnospermium odessanum* (DC.) Takht. To the Bern Convention there were included *Ferula orientalis* L., *Dianthus hypanicus* Andr., *Aldrovanda vesiculosa* L., *Salvinia natans* L., *Trapa natans* L. So in herbarium of OHWPC there are rare and threatened species, which now are protected not only on region level, but in the many states in Europe.

Keywords: flora of Ukraine, rare and threatened plant species, historical collections, Herbarium MSUD